

ADOLF BIBIČ

Civilna družba v socializmu?

(Teze k diskusiji)

I.

1. Razprava o civilni družbi v sodobni družbeni oziroma v politični znanosti se pojavlja v sodobnem svetu v različnih družbenoekonomskih in političnih razmerah in je nabita z različnimi vrednostno-normativnimi vsebinami. Njena značilnost je, da teži po reafirmaciji analitičnega razlikovanja družbe in države, da skuša – v imenu boja proti etatizmu in birokratizmu – skrbeti za pristojnost države in omejiti državno oblast, hkrati pa zagotoviti avtonomijo družbenih subjektov. Toda ko gre za vprašanje vrednostno-politične perspektive, lahko ugotovimo, da se protagonisti obnovljenih diskusij o civilni družbi med seboj dokaj razlikujejo: v imenu civilne družbe se npr. v kritiki birokratsko avtoritativnih vojaških režimov v LA zavzemajo za (ponovno) uvedbo (parlamentarne) demokracije ali – v varianti neokonservativizma – skušajo zožiti državo blaginje in uveljaviti načelo avtonomnih tržnih mehanizmov s povečano vlogo kapitala.

Ali pa – kar se zdi za novejša diskusija pri nas odločilnejša – v kritični poziciji nasproti neokonservativizmu in nasproti birokratizaciji socialdemokratske države blaginje (ob hkratni izrecni ali tihi kritiki »realnega socializma«) skušajo oživeti diskusijo o neetatističnih strategijah socializma.

2. V socialističnih deželah Vzhodne Evrope, kolikor lahko sodimo, so se razprave o civilni družbi pojavile in se pojavljajo zlasti po drugi polovici 70. let, ko so se – v zvezi z zaostritvijo ekonomskih in političnih kriz – (ponovno) poglobila protislovja etatistične prakse in ko se je, kot že nekajkrat prej, postavilo vprašanje večje vloge avtonomnih sil v družbenem razvoju in globljih družbenih reform.

3. Korenine in vsaj posredne oblike aktualizacije problematike civilne družbe v Jugoslaviji vidim v idejnih, teoretičnih in praktičnih procesih, v katerih se je oblikovala in uresničevala zamisel socialističnega samoupravljanja. Novejša konceptualizacije tega vprašanja so (poleg impulzov iz mednarodnega okolja) bistveno oblikovali in jih sooblikujejo odprti problemi uresničevanja temeljne samoupravne usmeritve, stagnacija samoupravljanja in rast državnega intervencionizma, potreba po povečanju

odgovornosti nosilcev javnih funkcij in po modernizaciji načina delovanja subjektivnih sil. Posebej pa je te diskusije spodbudilo spoznanje, da je potrebno – v skladu z načeli samoupravnega pluralizma – poglobljati politično demokracijo v naši družbi, kar tudi sproža razmisleke o večji vlogi asociacij in mlade generacije v družbenem in političnem življenju.

4. Namen teh tez je, da opozorijo na nekatere zgodovinske politično-teoretične vire razprav o civilni družbi, da identificirajo nekatere bistvene razsežnosti problematike civilne družbe v socializmu, posebej v razmerah socialistične samoupravne usmeritve, in da skušajo vsaj preliminarno oceniti nekatere dosežke, a tudi odprte probleme novejših diskusij o civilni družbi v sodobnem svetu in zlasti pri nas. Teze, ki temeljijo tudi na piščevem dosedanjem raziskovanju problematike civilne družbe (zlasti pri Heglu, Rosi Luxemburg in Gramsciju ter v zvezi s samoupravnim pluralizmom), so poskus vmesnega prispevka k sedanjim diskusijam o problematiki civilne družbe v socializmu (katere parcialni vidik je zajet tudi v novejših razpravah o »socialistični civilni družbi«). Upamo, da bodo okoliščine dopuščale, da se bom tega vprašanja lotil v obsežnejši študiji, v kateri bi ne samo dopolnil tematsko razčlenitev, marveč tudi, če bo potrebno, preciziral nekatera stališča, podrobneje izpeljal argumente, in jih podprl z domačimi in tujimi referencami.

II

3. Kategorija civilne družbe je eden najstarejših terminov politične teorije, svoj specifičen pomen pa je dobila v zgodovinskem razdobju kapitalizma; ne da bi zato – naj to poudarimo – »civilno družbo« smeli izenačevati kratkomalo s »kapitalistično družbo« oziroma z »buržoazno družbo«, čeprav je to eden izmed temeljnih modernih pomenov te sinagme.

Zgodovinski idejno-teoretični viri »civilne družbe« – pred marksizmom – so zlasti:

- 3.1. klasična liberalna politična teorija;
- 3.2. nemška klasična, zlasti Heglova politična filozofija;
- 3.3. klasična politekonomija in škotska socialna filozofija;
- 3.4. teorija radikalne demokracije (Rousseau);
- 3.5. utopično-socialistična misel.

4. Na podlagi teh virov lahko skrajšano trdimo:

- 4.1. da so predmarksistični viri civilne družbe heterogeni;
- 4.2. da so navezani tako na liberalno tradicijo kot na demokratično in socialistično izročilo;
- 4.3. da imajo neposredno in posredno obliko;
- 4.4. da se v njih (ne v vseh smereh) civilna družba (civil society) pojavlja kot ekonomska družba (commercial society) in kot postbarbarska »civilizirana družba« (slednja obsega ne samo privatno blagovno-denarno ekonomijo, marveč celoto odnosov, institucij in norm (ekonomskih, soci-

alnih, pravnih, državnih, etičnih), ki so značilne za postfevdalno, »moderno« epoho (prim. A. Ferguson);

4.5. da so dobili svojo najbolj izdelano formulacijo v Heglovi Filozofiji prava (»die bürgerliche Gesellschaft«), kjer so obsegali artikulirano celoto »sistema potreb« (problematika ekonomije, razredno-slojevske členitve, lastnine) in funkcionalno z njim povezanega prava in »pravosodja«, korporacij in administrativnih organov, kar je Hegel skozi odnose posredovanja povezal s »politično državo«.

III

5. Kot je znano, je Marx svoje poglede na civilno družbo in politično državo najprej oblikoval v neposredni konfrontaciji s Heglovo politično filozofijo, kasneje pa s kritiko politične ekonomije. Glede Marxove koncepcije civilne družbe lahko, zopet dokaj skrajšano, trdimo:

5.1. Civilna družba – v povezavi s politično državo – je bila v neposredni, zlasti v implicitni obliki trajna sestavina Marxove misli (prim. *Kritika Heglove filozofije državnega prava* z Marxovimi spisi iz 1870. let, zlasti njegovo polemiko z lassalovskim etatizmom in bakuninskim anarhizmom).

5.2. V Marxovi misli se ideja civilne družbe pojavlja v dveh pomenih:

b1) kot sinonim za meščansko-buržoazno družbo;

b2) kot transzgodovinska kategorija, ki označuje ekonomsko strukturo družbe in neposredne členitve, ki iz nje izhajajo.

5.3. Marx se je najboljši del svojega življenja ukvarjal s civilno družbo predvsem s stališča kritike civilne družbe kot meščanske družbe. Kritika politične ekonomije je bila hkrati Marxova kritika civilne družbe kot buržoazne družbe. Zato *Kapital*, poglavitno Marxovo delo, govori o določeni zgodovinsko specifični civilni družbi.

5.4. Marxova obravnava civilne družbe je bila torej predvsem zgodovinsko specifična: s kritiko temeljnih kategorij klasične politične ekonomije ni le analiziral teoretične kategorije, marveč je hkrati s tem tudi razčlenjeval temeljne razredne odnose v kapitalistični »civilni družbi«, ki temeljijo na izkoriščanju.

5.5. Marx je torej obravnaval civilno družbo v povezavi z njeno razredno strukturo.

Razredi (kritika prilaščanja presežne vrednosti) so v središču Marxovega koncepta civilne družbe, čeprav je zanj civilna družba širši pojem. Bistvo njegove koncepcije civilne družbe kot meščanske družbe se dá razumeti le, če jo analiziramo v odnosih (v protislovjih) civilna družba – razredno – slojevska nasprotja – politična država.

5.6. Marx konceptualno, žal, ni razvijal drugega prej omenjenega univerzalnega koncepta civilne družbe, čeprav ga je nekajkrat neposredno omenjal. To je – ne brez posledic za kasnejše diskusije o tem vprašanju – prepustil bodočim generacijam. Vendar se Marxovi pogledi nanašajo tudi na civilno družbo v socializmu, kolikor je:

5.6.1. govoril o pomenu odnosov med družbo in med državo tudi v postkapitalističnem razdobju (prim. *Kritika Gothskega programa*),

5.6.2. kolikor je kritiziral klasični politični predstavniški sistem in razvijal idejo ekonomske osvoboditve dela in (v zvezi s tem)

5.6.3. kolikor je razgrinjal idejo o osrednji vlogi delavskega razreda v družbi prehodnega obdobja v povezavi

5.6.4. z idejo (postopnega) preseganja dualizma civilne družbe in politične države, preseganja,

5.6.5. ki je zasnovano na asociativno-pluralistični družbeni organizaciji, ki naj bi – ob nujni prehodni vlogi politično-posredovalnih institucij – vodila v brezrazredno družbo.

5.7. Seveda se pri obravnavi problematike civilne družbe v sodobnem času ne moremo sklicevati samo na Marxovo misel. Z današnje perspektive so za rekonstrukcijo civilne družbe pomembni tudi drugi viri, tako teoretični kot zgodovinsko-izkustveni. Zgodovina postkapitalističnih družb poteka na nekaterih predpostavkah (npr. izostanek svetovne revolucije, nove izkušnje glede aktualnosti dialektike družba – država), ki se v marsičem razlikujejo od njegovih pričakovanj in prognoz. Če smo tukaj (ponovno) vztrajali na Marxovem prispevku k raziskovanju problematike civilne družbe, smo to storili tudi zato, ker se je v delu sodobne socialistično orientirane družbene in politične znanosti po svetu (takšna razumevanja pa srečujemo včasih tudi pri nas) v novejšem času pojavila v imenu uveljavitve koncepta »civilne družbe« oz. »socialistične civilne družbe« teza, da se s stališča Marxove koncepcije socializem in civilna družba izključujeta. Takšna teza, ki jo zagovarjajo ne samo nekateri prijatelji civilne družbe, temveč tudi nekateri njeni (tudi del marksistov) nasprotniki, pozablja vsaj na dve stvari: 1. da Marx uporablja, kot smo videli, koncept civilne družbe v dvojnem pomenu in da eden izmed teh pomenov sega tudi v postrevolucionarno razdobje; 2. da moramo zgodovinski prispevek k civilni družbi vrednotiti tako s pojmovnega kot z vsebinskega gledišča. S tem seveda ne mislim, da opozorila o primanjkljajih Marxove misli niso vredna presoje, niti ne mislim, kot sem poudaril, da ne bi bile vredne ponovnega kritičnega premisleka tudi druge izkušnje. Sam menim, da so kljub Marxovim prispevkom, ki sem jih delno navedel, pri njem nekatere asimetrije, ki jih ne smemo spregledati; med njimi bi zlasti omenil nesimetrijo med obema konceptoma civilne družbe v korist enačbe civilna družba – buržoazna družba; nezadostno izdelanost institucionalne komponente civilne družbe v postrevolucionarnem razdobju; ne dovolj izdelano teoretično izpeljavo prehoda med globalno dihotomno strukturo buržoazne družbe in med zgodovinsko-politično analizo mnoštva socialnih sil in faktorjev, ki po njegovem delujejo v civilni družbi in na relaciji civilna družba – politična država in obratno.

6. Za rekonstrukcijo zgodovinskih virov civilne družbe, če se omejimo na marksizem, je torej treba pritegniti tudi kasnejšo marksistično misel. Daleč od tega, da bi bil ta prispevek kot včasih beremo, marginalen,

marveč je izrednega pomena tako po svoji implicitni vsebini (npr. pri vseh protagonistih ideje samoupravljanja, delavskih svetov, demokracije svetov, itd.), marveč – in tudi v tem je očiten premik v primerjavi z Marxovimi konceptualizacijami – v pomenu uporabljenega pojma (civilna družba). Če z vsebinskega vidika lahko – s preskoki in z opustitvami – govorimo o prispevku k tej problematiki v okviru samoupravne misli v letih 1917–1925, z imeni, kot so Rosa Luxemburg, Lenin, Korsch itd. – pa osrednji prispevek in odločilni premik tudi v konceptualni rabi termina »civilna družba« najdemo v Gramscijevih delih (Zapiski iz ječe).

6.1. Gramscijev pomen za uveljavljanje ideje civilne družbe vidim zlasti v tem, da je:

6.1.1. razvijal (že v času Ordine nuovo) idejo delavskih svetov in asociativne delavske demokracije;

6.1.2. da je sintagmo civilna družba (*società civile*) uporabljal izrecno kot specifični termin, ki se ne nanaša samo ali predvsem na depolitizirano buržoazno družbo, marveč v širšem smislu, ki vključuje moderno socialno organizacijo z njenimi nedržavnimi, družbenimi in političnimi institucijami in asociacijami;

6.1.3. da je civilno družbo tako artikuliral s političnimi in nepolitičnimi (kulturnimi, izobraževalnimi, znanstvenimi itd.) institucijami, da so te nosilec (razredne) »hegemonije« in da je v tej povezavi postavil kot osrednji problem politične znanosti ravno odnos med civilno družbo in politično družbo (državo);

6.1.4. da je takšno koncepcijo civilne družbe bistveno povezal s strategijo socialistične revolucije na Zahodu – za razliko z revolucijo na Vzhodu;

6.1.5. pojem civilne družbe je bil pri Gramsciju v tolikšni meri usmerjen ravno v postkapitalistično družbo, da je videl v njej prostor, ki bo v »urejeni družbi« (komunistični družbi) »absorbiral« politično družbo (teza, ki mu jo »postmarksisti« najbolj zamerijo).

IV

7. Razmišljanje o civilni družbi v socializmu se torej – v nasprotju z nekaterimi stališči – lahko tudi opre na bogato tradicijo marksistične misli. Ali, če to trditev preciziramo: takšno razmišljanje se lahko zlasti opre na samoupravno tradicijo te misli, medtem ko ji nasprotujejo etatiistična pojmovanja marksizma in socializma. Razlika med samoupravno in etatiistično zamislijo socializma ni – kot se včasih misli – sekundarna, marveč konstitutivna za odnos do problematike civilne družbe v socializmu in torej tudi za obravnavo problematike civilne družbe v družbenopolitičnem sistemu socialističnega samoupravljanja. Eden izmed dokazov za to trditev je mednarodno potrjeno dejstvo, da je do oživitve konceptualnih razprav o razlikovanju med družbo in državo v postkapitalističnih družbah prihajalo in prihaja praviloma v trenutkih globljih kriz birokratsko-etati-

stičnega upravljanja. Po drugi strani pa našo tezo potrjuje tudi to, da je tudi v novejši zgodovini razpravo o civilni družbi praviloma spremljalo razmišljanje o uvedbi novih oblik upravljanja v ekonomskem, družbenem in političnem življenju (industrijska demokracija, razne variante samoupravljanja, večji poudarek na vlogi družbenih asociacij in organizacij itd.).

Če je takšno gledanje na pozitivno korelacijo med teorijo in prakso samoupravljanja (ki ni statična kategorija!) in problematiko civilne družbe točno, potem je, dalje, razmišljanje o civilni družbi pri nas, po naravi stvari nujno v zvezi z vso zgodovino soočanj med samoupravljanjem in etatizmom. Iz tega pa tudi sledi, da moramo k tematski in problemski zgodovini in sodobni refleksiji o civilni družbi v socializmu oziroma v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja prištevati idejnoteoretične prispevke in spoznanja družbenopolitične misli in družbene znanosti v Jugoslaviji, pri čemer je na idejnoteoretični ravni treba poudariti med drugim zlasti prispevek Edvarda Kardelja, posebej koncepcijo samoupravnega pluralizma. Tega zopet ne poudarjam zato, ker bi menil, da je družbena misel in družbena znanost pri nas že prišla do spoznanj, ki jih je treba samo ponavljati, marveč zaradi strokovne objektivnosti; in tudi ne samo za to, da poudarim prispevek naše družbene misli, marveč da hkrati opozorim na nujno potrebno širšo artikulacijo problematike civilne družbe in na nevarnost, da jo zreduciramo na tiste dimenzije, ki se pač pojavljajo v diskusijah v svetu in pri nas v novejšem času; na organsko zvezo med socialističnim samoupravljanjem in problematiko civilne družbe v socializmu pa opozarjam tudi zaradi tega, ker se ne strinjam s tistimi, ki štejejo konceptualizacijo civilne družbe in njeno aktualizacijo v socializmu za nekakšen ideološki import in jo torej apriori zavračajo (s tem pa seveda nočem reči, da se strinjam z vsemi konkretnimi zamislimi o strukturi civilne družbe v socializmu ali s političnimi implikacijami, ki jih ta ali oni brani, npr. z implikacijo multipartijskega sistema ali redukcijo civilne družbe zgolj na nova socialna gibanja, ki se (slednja) ravno sklicujejo na »civilno družbo« kot na osrednjo identifikacijsko navezavo).

7.1. Glede na problematiko civilne družbe v socializmu so, se zdi, na podlagi rečenega in na podlagi preliminarne študija najnovejših tujih in domačih razprav odprta npr., tale vprašanja:

7.1.1. Katere so družbene, politične idejne in teoretične okoliščine, ki so v novejšem času vplivale na to, da je vprašanje »civilne družbe« bilo postavljeno na dnevni red ne samo v svoji posredni problematiki, marveč tudi v izrecni konceptualizaciji?

7.1.2. V kakšnem razmerju so problematike, ki jih postavljajo novejše diskusije o civilni družbi, z normativno veljavnimi, a v praksi ne dovolj uresničeni načeli demokracije samoupravnih interesov?

7.1.3. Kateri so temeljni odprti problemi konceptualizacije civilne družbe glede na njena pojmovna določila in glede na druge z njo povezane temeljne pojme (meščanska družba, občanska družba, [politična] država,

politični sistem, socialna struktura, hegemonija, diktatura proletariata, politična organizacija, odmiranje države, socialna emancipacija itd.)?

7.1.4. Posebej se mi zdi, v zvezi s tem, pomembno to, da se v nadaljnjem raziskovanju problematike civilne družbe poglobi razprava o, med drugim, tehle vprašanjih:

- o pomenu ekonomske strukture in ekonomske organizacije v konceptu civilne družbe;
- o razmerju med civilno družbo in razredno problematiko; vloga delavskega razreda in drugih socialnih struktur;
- o razmerju med civilno družbo in med celotno strukturo interesne organiziranosti družbe;
- o vlogi socialnih gibanj (»starih« in »novih«) v konceptu civilne družbe;
- o razmerjih med konceptom civilne družbe in med družbenopolitičnimi organizacijami (vloga SZDL, ZSMS, ZK);
- o razmerjih med naprednimi in konservativnimi tendencami in nosilci v civilni družbi;
- in (zlasti) o razmerju med civilno družbo in socialističnim samoupravljanjem.

7.1.5. V kakšnem razmerju je koncept civilne družbe, ki raste v kontekstu političnega sistema socialističnega samoupravljanja, s konceptualizacijami civilne družbe v nekaterih deželah realnega socializma, v parlamentarnih predstavniških sistemih itd.? Kje so skupni problemi, v čem se razlikujejo rešitve teh problemov in v čem so specifični problemi civilne družbe pri nas?

IV

8. V tem sestavku lahko le v preliminarni obliki ocenim nekatere aspekte najnovejših razprav o civilni družbi v socializmu.

8.1. Zdi se mi, da so najnovejše diskusije o civilni družbi pri nas in v svetu pomembno prispevale k razmišljanju o nekaterih perečih vprašanjih, ki se pojavljajo v zvezi z razmerjem med družbo, državo in demokracijo v socializmu. Te prispevke vidim – primeroma – v tem, da so te diskusije:

- zaostrole problematiko politične odtujitve in
- poglobile in popestrile potrebo po demokratizaciji socialistične družbe;
- prispevale k spoznanju, da je problematika omejevanja in nadzora državnih oblasti pomembna tudi v postkapitalističnih družbah;
- opozorile na pomen interesnega pluralizma v socialistični družbi in tudi na potrebo po razširitvi koncepta demokracije iz čisto političnega na ekonomsko in vsa druga področja družbenega življenja;
- zaostrole pomen načela javnosti v družbenem in političnem življenju in specifično problematiko socialistične javnosti;
- opozorile na heterogene korenine družbene moči in politične oblasti;

– prispevale k temu, da je zrastle zavest o pomenu »postmaterialističnih«, duhovnih in občečloveških vrednot itd.

8.2. Novejše razprave o civilni družbi v socializmu se mi zdijo potrebne ugovorov zlasti v tehle točkah:

– glede trditve o potrebi po čedalje globljem razločevanju med civilno družbo in politično državo;

– zaradi preveč restriktivnega in nesimetričnega pojmovanja politično-teoretičnih zgodovinskih in sodobnih virov civilne družbe;

– te razprave ne tematizirajo dovolj razločno razlike med implicitnimi in eksplicitnimi problematikami civilne družbe in v tem okviru zlasti ne upoštevajo dovolj prispevka teorije in prakse samoupravljanja;

– te obravnave civilne družbe niso dovolj precizne, ko gre za odgovor o institucionalni strukturi civilne družbe: zlasti ni dovolj pojasnjena lokacija družbenopolitičnih organizacij v civilni družbi, kamor po načelni koncepciji predvsem sodijo;

– včasih imamo vtis, da se na civilno družbo gleda kot na prostor nekakšne čiste etične in politične vrline in da se je torej ne jemlje – kot bi to metodološko sledilo iz najboljših zgodovinskih političnoteoretičnih prispevkov – kot realno strukturo, z vsemi protislovji, v katerih se bijejo sile dominacije in sile emancipacije, sile izkoriščanja in sile socialne pravičnosti, v katerih v heterogenih socialnih bojih potekajo veliki razredni konflikti.

Sklep

1.

Problematika civilne družbe v socializmu (in sploh) je torej kompleksna, multivalentna in ima implicitne in eksplicitne razsežnosti. Je vidik zgodovine politične teorije in posebej zgodovine marksistične misli in je moment zgodovine delavskih, socialističnih in drugih demokratičnih gibanj in bojov. Je heterogena glede konceptualizacije civilne družbe, glede njene notranje strukture in prognoze o družbenem razvoju. Nastopa v obliki mita čiste spontanosti, a tudi kot znanstveno stroga analiza kompleksnih razmerij med državo in družbo in med sedanostjo ter prihodnostjo.

2.

Tematizacija in konceptualizacija »civilne družbe« in »civilne družbe v socializmu« (ki zajema širšo problematiko kot je »socialistična civilna družba«) je zato pomembna sestavina sodobne politične znanosti in sploh sodobnega družboslovja in tudi potrebna sintagma političnega diskurza. To velja še posebej v družbi, ki se zavzema za samoupravno alternativo in

v kateri je razprava o civilni družbi stara vsaj toliko kot razmišljanje o samoupravljanju. Tudi glede »civilne družbe« velja namreč podobno kot za znanega Mollièrovega junaka, ki je celo življenje govoril »prozo«, ne da bi se tega zavedal.

Raziskovanje problematike civilne družbe v socializmu ima torej dokaj daljšo zgodovino in tudi širše zajetje, kot ga označuje sama pojmovna zgodovina in novejša uporaba tega termina v strokovnem in vsakodnevnem govoru; čeprav je, naj dodamo, terminološka konceptualizacija civilne družbe pomembna spodbuda raziskovanja novih družbenih in političnih problematik oziroma izpostavljanja nekaterih starejših, ki pa so živele na normativni margini.

3.

Koncepcijo civilne družbe v socializmu in razprave o njej pojmem ne kot alternativo socialističnemu samoupravljanju, marveč kot bistveni aspekt le-tega. Ravno zato se nam zdi, naj še enkrat poudarim, da je obravnava te tematike toliko bolj pomembna, kolikor lahko spodbuja misel in prakso k doslednejšemu praktičnemu uresničevanju sprejetih načel samoupravljanja in političnega sistema in tudi prispeva k zorenju spoznanj o potrebnih družbenih (vključno normativnih) spremembah in reformah. Samo sprejetje sintagme »civilne družbe« in njenih dodatnih določil pa še nikakor ne pomeni, da iz tega že kar avtomatično sledijo čisto določeni politični sklepi.

Tezo o »obratu«, ki naj bi ga pomenilo ponovno razločevanje civilne družbe in (politične) države, sprejemam le v določeni meri: sprejemam jo v toliko, kolikor se strinjam, da je razlikovanje med civilno družbo in politično državo ključnega teoretičnega pomena; zavračam pa to tezo v toliko, kolikor (tudi) trdi, da je obstoj razlikovanja med civilno družbo in politično državo in poglobljanje njunega razločevanja nadzgodovinski princip, ki delegitimizira vse tiste poglede, ki vidijo v postopnem preseganju civilne družbe in politične države cilj in realno možni zgodovinski proces. Marksovskemu socializmu bi lahko pripisovali ideal takojšnje stopitve civilne družbe z državo le, ko ne bi vedeli, kako trde boje je bil z anarhisti, ki so ravno izhajali iz utopičnega pojmovanja človeka in družbe in ravno iz predpostavke o takojšnji odpravi države in s tem tudi o takojšnji brezpredmetnosti razlikovanja države in družbe v postkapitalistični epohi.

Socialistično samoupravljanje, ki ga seveda ne povezujem samo z Marxom, razumem ravno kot alternativo tako anarhizmu kot državnemu socializmu, ki oba zanikata pomen in implikacije protislovja med civilno družbo in politično državo v socializmu. Ravno zaradi povezave med problematiko civilne družbe in socialističnega samoupravljanja vidim v oživitvi kategorije civilne družbe – kakorkoli so diskusije o njej še konceptualno nerazvite, raznovrstne in včasih premalo ostre v razlikovanju –

novo spodbudo za dialog o odprtih vprašanjih sodobnosti in jutrišnjega dne, posebej socializma in samoupravljanja.

Ljubljana, 17. september 1986

LITERATURA

1. Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society* (1967).
2. Hegel, *Rechtsphilosophie* (1821).
3. K. Marx, *Kritika Heglove filozofije državnega prava* (1843).
4. A. Gramsci, *Izbrana dela* (CZ).
5. E. Kardelj, *Samoupravljanje I-V* (DZS).
6. A. Bibič, *Zasebnštvo in skupnost* (1984).
7. T. Mastnak (ur.), *Socialistična civilna družba* (Krt 1985).
8. Mladina, letn. 1985, 1986.
9. J. Keane, *Public Life and late Capitalism* (1984).